

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ
ՄՇ
ՏԻՐՈՒՀԻ ՍԻՐԵԿԱՆԵԱՆ
ՄՇ

ՀԱՏԻՊ, ՀԱՉՈՒԱԳԻՏ, ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՏՊԱԳԻՐ ԳՐՔԵՐԻ ՁԵՈՒԱԳԻՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱԳԻՐԻ

1512-ին Յակոբ Մեղապարտի տպագրած հայերէն առաջին գրքից՝ «Ուրբաթագրքից» սկսեալ մինչեւ 1800-ը հրատարակուած գրքերն անուանուել են հնատիպ, 1801–1901 թուականներին տպագրուածները՝ հագուազիւտ, իսկ դրանց յաջորդածները՝ սովորական: Ինչպէս այս նոյն կերպ եւ ձեռագրերի տարբեր էջերի վրայ՝ բացատնելու, լուսանցքներու գրիչները, գրքերի տէրերը յիշատակարաններ էին թողնում, գրչի, նկարողի, պատուիրողի, տէրերի, վերանորոգողների մասին: Եւ ներկայումս դրանցից շատերը պատմական կարեւոր սկզբնաղբիւր են հանդիսանում:

Հայաստանում, Սփիւռքում տպագրուել են յիշատակարաններ պարունակող 50-ից աւելի ստուարածաւալ հատորներ (Գարեգին Յովսէփեան, Լեւոն Խաչիկեան, Արտաշէս Մաթեոսեան եւ այլք)¹: Դրանց փնտրտուքն ու հրատարակութիւնը այժմ եւս շարունակոււմ է:

Հայոց վանքերի պատերին, խաչքարերի վրայ, բերդերի, կամուրջների, տապանաքարերի վրայ եղած վիմագիր արձանագրութիւնները եւս իրենց ժամանակաշրջանի բացարձակ պատմական սկզբնաղբիւրներ են: Այս բնագաւառում եւս 1940-ական թուականների կէսերից յետոյ համահաւաք ու առանձին գրքերով տպագրուել են 40-ից աւելի հատորներ (Յովսէփ Օրբելի, Կարօ Ղաֆաղարեան, Սեդրակ Բարխուդարեան, Գրիգոր Գրիգորեան, Աշոտ Յարութիւնեան եւ այլք)²:

¹ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե.–ԺԲ. դարեր», աշխատ. Ա. Մաթեոսեանի, Երևան, 1988, «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դար», աշխատ. Ա. Մաթեոսեանի, Եր., 1984: «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԴ. դար», աշխատ. Լ. Խաչիկեանի, Եր., 1950: «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԵ. դար», մաս առաջին, աշխատ. Լ. Խաչիկեանի, Եր., 1955, մասն երրորդ, Եր., 1967: «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԶ. դար», աշխատ. Վ. Յակոբեանի, Ա. Յովհաննիսեանի, հտ. Ա, Եր., 1974, հտ. Բ, Եր., 1978, հտ. Գ, աշխատ. Վ. Յակոբեանի, Եր., 1984 եւ այլն:

² «Դիւան հայ վիմագրութեան», պրակ 1, Անի քաղաք, կազմ.՝ Յովսէփ Օրբելի, Երևան, 1966, Պրակ 2, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեանը, Եր., 1960: Պրակ 3, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեանը, Եր.,

Մեր պատմութեան համար սկզբնաղբիւրի արժէք ունեն նաեւ հայերէն հնատիպ, հազուագիւտ, սովորական տպագիր գրքերի էջերին արուած յիշատակագրութիւնները: 1512 թուականից սկսած տպագիր գրքերի բաց էջերի, կազմերի տակ, եղած սպիտակ բացատներում, լուսանցքներում գրուել են յիշատակարաններ, որոնք, ինչպէս նկատեցինք, սկզբնաղբիւրի արժէք ունեն եւ կարող են լոյս սփռել հայ ժողովրդի պատմութեան, հայ տպագիր գրքի պատմութեան, ժամանակի այլեւայլ երեւոյթների ուսումնասիրութեան հարցերի վրայ: Դրանցով կարելի է ճշտել տպագիր գրքերի անցած ճանապարհը, աշխարհագրութիւնը, իմանալ նուիրողների, գնողների, ստոյգ տէրերի, համագործակցող մարդկանց, հանգրուան եկեղեցիների, եկեղեցական գրադարան-մատենադարանների մասին: Դրանցում հաղորդուում են նաեւ բազմաբնոյթ այլ տեղեկութիւններ:

Հայատառ տպագիր գրքերի վրայ եղած՝ սկզբնաղբիւրի արժէք ունեցող յիշատակարաններին առաջիններից մէկը ուշադրութիւն է դարձրել Տիգրան Պետրոսեանցը³: Աւելի ուշ խնդրին անդրադարձել են Նորայր Պօղոսեանը⁴, ինչպէս նաեւ Մարինէ Սարգսեանը⁵: Քննարկուող հարցին աւելի ամբողջական անդրադարձ է կատարել պատմաբան Նորայր Պօղոսեանը:

Ստորեւ ներկայացնում ենք մի շարք յիշատակարաններ, որոնք պարունակող գրքերը պահուում են Մանկավարժական համալսարանի գրադարանում ինչպէս եւ մասնաւոր հաւաքածոներում:

Յիշատակարաններ

1. «Ուրբաքագիրք» (1512, Վենետիկ, Յակոբ Մեղապարտ)⁶

Առաջին համարակալման իթ. էջին՝

«Խաթուն, Մելիք, Վարդան»:

1967: Պրակ 4, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեանը, Եր., 1973: Պրակ 4, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեանը, Եր., 1982 եւ այլն:

³ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ [Պետրոսեանց Տիգրան/, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, հնատիպ գրքերը եւ այլ հնագրագիտական նիւթերը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1981, թ. 1, էջ 164:

⁴ Ն. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր յիշատակարանագրութիւններ /1512-1712/, Երեւան, 2012, 88 էջ:

⁵ Մ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Հայերէն հնատիպ գրքերի յիշատակարանների բնագրերի մշակման հարցեր: «էջմիածին», 2017, ԺԱ /11/, էջ 137-148:

⁶ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, էջ 164:

ԽԲ. էջին՝

«Թուին ՌՄԽԲ. (1793)»:

ԽԳ. էջին՝

«Խալ/չին թուին ՌՄԽԵ. (1796)»:

Երկրորդ համարակալման Ժ. էջին՝

«Մուրադին, թուին ՌՄԼԵ. (1786): Տիրացու Ղազարին հարսին, թուին ՌՄԼԷ. (1788)»:

2. «Աստուածաշունչ» (1666, Ամստերդամ, Ոսկան Երեւանցի)⁷

834-րդ էջին՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յո[վ]հան վարդապետ եւ սպասաւոր մեծի Աթոռոյ Սրբոյն էջմիածնի, որ հրամանաւ տեառն Յակոբայ Սրբազան Կաթողիկոսի, տուայ զԱ[ստուա]ծաշունչ Գրեանսն վաճառելոյ, էկի աւրհնեալ գնողն ... (2 բառ ջնջուած) Ա[ստուա]ծաշունչս Մկրտիչ, Ասատուր, Տօլղութգար, Սարգիս հանգուցեալ առ անվանիկ եղբարք: Ստացան զԱ[ստուա]ծաշունչս զայս յիշատակ յաւիտեանց ծնողաց եւ զաւակաց իւրեանց: Տէր Ա[ստուա]ծ բարով վայելել տայցէ...: ...Գրեցաւ իմով ձեռամբ թուին ՌՃԻԸ. (1679)»:

Գրքի Ա. փեղկի տակ, պահպանակի վրայ՝

«1765 ամի ի 25 մարտի տէր Ղազարի ... (3 բառ ջնջուած) Երեւանցի տէր Սիմօնի որդի սովորակար Այվազն 34 ամաց է, կինը՝ Թագունին 28 ամաց, որդին՝ Գէորգ 3 ամաց, դուստրն՝ Հոփսիմայ է 12 ամաց:

–1786 ամի ի 10 փետրուարի երեւանցի Այվազի որթին Գէորգին պսակեցի Ա[ստուա]ծային հրամանովը:

–1788 ի 20 նոյեմբերի էյվազի որդի Գէորգին եղեւ դուստր անունն Շուշան:

Օրինակեալ ի մատենէ կոնսիստորէ Հայոց Աստրախանայ»⁸:

3. «Աւետարան» (1680, Վենետիկ, Միքայէլ Պապօնի տպարան)⁹:

1-ին եւ 2-րդ էջերին՝

«Պատճառ գրոյս այս է: Այս ս[ուր]բ Աւետարանս յիշատակ է Պետրոսին, տէր Յակոբին, Պօղոսին, Երանոսին, Խաչատուրին եւ իր որդոցն՝

⁷ Գիրքը պատկանում է Ապարան քաղաքի բնակիչ Ղարիբ Յակոբեանին:

⁸ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, հնատիպ գրքերը եւ այլ հնագրագիտական նիւթերը, էջ 164:

⁹ Աւետարանը պատկանում է Ապարան քաղաքի բնակիչ Մ. Պօղոսեանին:

Պետրոսին, Սանոսին, Գասպարին, Յովա[հ]ննէսին, Ղիմաթին, Սուրբանին: Դարձեալ յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի՛ր ասացէք եւ մասնակից խաչհանողաց լինի, ամէն:

Պետրոսին, տէր Յակոբին, Պօղոսին, Երանոսին, Խաչատուրին եւ իր որդւոցն՝ Պետրոսին, Սանոսին, Գասպարին, Յովա[հ]ննէսին, Ղիմաթին, Սուրբանին, որ առանք այս Ս[ուր]բ Աւետարանս ետունք ի ձեռն տէր Եղիային: Անջինջ յիշատակ հոգւոց մերոց, որ ջանայ կամ գրաւ կամ այլեւայլ առնէ զբանս զայս զանէծան Կայիւնին առցէ, զպատառն Յուդային:

Դրեցաւ ի յիշատակարանս ձեռամբ Թումայս նախաշին: Մի բերանով յիշեցէք. ամ[էն]»¹⁰:

4. «Աւետարան» (1685, Վենետիկ, Ափփրելլօ Բարդօնի տպարան)¹¹:
121-րդ էջին՝

«Ի ծագման ճշմարիտ արեգական եւ ի յատնիլ Ա[ստված]աբան նորագուարճ բերկրանօք պայծառացան արարածք գերազարդեալ փաթեթամոթեամբ, անպարագիտ բնութեամբ զարդեալ նախահայրն ի շատ սերամած, նիհորմանէն եւ խաչակառկառ բեւեռապինտ բազկօք ազատեցուց ի խաւարային, մեղասէր բանդէն եւ այրդ այսքանօք իմաստութեամբ լցաւ այս Առագելի կին Ելթոնասին եւ ցանկացօղ եղեւ այս լոյսափայլ Ս[ուր]բ Աւետարանիս յիշատակ Առագելի հոգոյն եւ իւր որդոցն արեւուն անջինջ յիշատակ եւ որ հանդիպիք սմս Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք Առագելին եւ իւր կողակցուն Ելթոնասուն եւ իւր որդոցն՝ Սարկիսին եւ Մարգարին, Մէհէրին, Ասլանին եւ հօրն՝ Սարգիսին եւ հօրնեղբօրն՝ Թաղանին եւ որդոյն՝ Ելէսանին, ամէն:

Դարձեալ Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք Առագելի հոգոյն, որ Ա[ստուած]անեղ ողորմի, ամէն»:

201-րդ էջին՝

«Ես՝ նուաստ հոգի տէր Մարգարէս, ստացայ զՍ[ուր]բ Աւետարանս զայս ի հալալ արդեանց եւ յարդար վաստակոց իմոց, յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողացն իմոց՝ Վարդկան եւ Խանպէկուն, ամուսնոյն իւրոյ Աղբիկան, որդւոյն Մաթէոսին եւ դստէրացն՝ Հոփսիսիմին եւ Մարիամին: Եղբօրն Դաթին կողակցոյն Թուրվանտին, որդւոյն Դիլաֆին եւ Իսրայելին: Եւ հանգուցեալ եղբօրն՝ Չարովին, կենակցին՝ Շահումին, որդւոցն՝

¹⁰ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, էջ 164–165:

¹¹ Աւետարանը պատկանում է Ապարան քաղաքի բնակիչ Մ. Պօղոսեանին:

Շահմուրատին, Ղուպաթին, Ղազարին եւ ամենայն ազգականաց նոցին՝ կենդանեացն եւ ննջեցելոցն ի միասին: Որք հանդիպիք սմա տեսանելով եւ կամ վայելելով՝ յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք վերոյգրեալ տէր Մարգարին եւ իւրայնոցն, ամենեցուն: Որք յիշէք եւ զողորմին տայք ի Ք[րիստո]ս Ա[ստուծո]յ յիշեալ լիջիք եւ ողորմութեան նորին արժանի լինիցիք, ամէն: Հայր մեր որ յերկինս ես Ս[ուր]բ եղիցի անուն քո»¹²:

5. «Աւետարան» (1685, Վենետիկ, Ափսրելլո Բարդոնի տպարան)¹³:

414-րդ էջին՝

«Ի վայելումն նորընծայ տէր Յովանէսին, թվին Հայոց ՌՄԿԵ.-ին (1816)»:

415-րդ էջին՝

«Յիշատակ է Ս[ուր]բ Աւետարանս հանգուցեալ լուսահոգի տէր յԱղեկսանդի եւ իւր կողակից Համաննիզելաց, յիշատակ եւ իբր դուստր որթի Ալմաստո, որ յանցնեցի եւ իմ հօրքուրի որդի նորընծայ տէր Յովանէսին: Ա[ստուա]ծ վայելումն տացէ յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի, եղիցի, ամէն:

Գրուեցաւ գիրս թուին Հայոց ՌՄԿԵ.-ին (1816) ամսոյ օգոստոսի ԺԵ.-ին (15): Որ ի մեղապարտ անարժանս ... (2-3 բառ ջնջուած) օծեցայ, ամէն»¹⁴:

6. «Աւետարան» (1710, Վենետիկ, Անտոնիոս Պօռթոլի տպարան)¹⁵:

6-րդ էջին՝

«Յիշեա՛Տէր ողորմութեամբ քոյ զՅակոբ բազմամեղ վարդապետն Շամախեցի, զստացօղն սորին, յաւուր մեծի գալստեան արքայութեան քոյ»:

Նոյն յիշատակարանն առկայ է նաեւ 177-րդ եւ 384-րդ էջերին:

Յիշատակարանի կենտրոնում գրուած է Յակոբ Շամախեցու կնիքը, որի վրայ կարդացւում է. «Ք[րիստոս]ի ծառայ Յակոբ վարդապետ: ՌՃՁԴ. (1735)»:

Յակոբ վարդապետ Շամախեցին 1759–1763 թթ. եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: 1735-ի նրա կնիքը դաջուած է նաեւ նրա գրած եւ ներկայում Մեսրոպ Մաշտոցի անուան ձեռագրատանը գտնուող Գաւազանագրքի էջերին¹⁶:

¹² Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, էջ 165:

¹³ Աւետարանը պատկանում է Ապարան քաղաքի բնակիչ Գ. Քոչարեանին:

¹⁴ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, էջ 166:

¹⁵ Աւետարանը պատկանում է Ապարան քաղաքի բնակիչ Ղ. Յակոբեանին:

¹⁶ Տէն «Յուցակ ձեռագրաց», հտ. Բ, Երեւան, 1967, էջ 529:

7. «Յիսուս Որդի» (1724–1725, Կ. Պոլիս, Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարան)¹⁷։

*Տիտղոսաթերթի տակ սեւ մեղանով, շղագիր՝
«Ի վայելումն Շահդուլեան Պօղոս վ[ա]րդ[ապետ]ին»։*

8. «Բուզանդարան պատմություն» (1730, Կ. Պոլիս, Մարտիրոս Սարգսեանի տպարան)¹⁸։

*Յ-րդ էջի ներքեւի լուսանցքում՝
«Մարտիրոսին է»։*

9. «Երգեցմունք հոգեւորական» (1736, Կ. Պոլիս, Մարտիրոս Սարգսեանի տպարան)¹⁹։

*Տիտղոսաթերթի Ա. փեղկի՝ Ա. կողմին՝
«18 մանէթ»։
Ա. պահպանակի Ա. կողմին՝
«1812 թու[ին]։ Սարկ[աւա]զս [անունն անընթեռնելի է] տիրացու,
որդի մօխդսի Աս[ա]տ[ուր]ին»։
Բ. պահպանակի Ա. կողմին՝
«Յիշատակ նըվիրեց մե... պիս ... ի շարական տիրացու Անդրիազ Մար-
կոսեան։ Քանաքեռցի Յովհաննէս Բ[ա]հ[անա]յ Տ[է]ր Յարութիւնեանցին»։
Բ. պահպանակի Բ. կողմին՝
«1877 ամի 30 մայիսին ձեռնադրուեց ք[ա]հանայ Յովհաննէս Յա-
րութիւնեանց Շհաթ գէղջ։ Այս Անդրէաս Մարկոսեանս»։*

10. «Գիրք կոչեցեալ Գանձարան ծանուցմանց» (1758, Կ. Պոլիս)²⁰։

*Գրքի Բ. փեղկի պահպանակի Բ. կողմին բաց գոյնի մեղանով՝
«Ի գրեանց Ամասիոյ եւ Մարսվանու Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսի Սե-
բաստացոյ, եւ յաշակերտէ նորին Մանուէլ վ[ա]րդապ[ետ]է Կիւմիշխ[ա]
ն[ե]ց[ն] յիշատակ եղեալք յանապատի Սեւանու, առ ի յիշել զհոգիս եր-
կոցունցն։ Հեռացուցանողքն ի նոյն յանապատէ հեռացին ի խնամոցն
Ա[ստուծո]յ։ 1829 նոյ[եմբերի] 1։ Մանուէլ վ[ա]րդ[ա]պ[ետ]»։*

¹⁷ Գտնուում է Մանկավարժականի գրադարանում (ՄԳ), համար 4267։

¹⁸ ՄԳ, համար 3568։

¹⁹ ՄԳ, համար 4599։

²⁰ ՄԳ, համար 512։

Գրքի տիտղոսաթերթին «Ի Հայրապետութեան... տեառն Իսահակայ սրբազնակատար... Վեհափառ կաթողիկոսի եւ Ծայրագոյն Քահանայապետի» տպագիր բառերից յետոյ ձեռագրով, սեւ գոյնի մելանով՝

«ոչ օծեցեալ եւ հրաժ[ա]րեալ»:

11. «Ճարտասանութիւն բովանդակեալ ի ճինգ գիրքս» (1775, Վենետիկ, Դեմետրեայ Թէոդոսեանց տպարան)²¹:

Գրքի Ա. փեղկի պահպանակի Ա. կողմին սեւ գոյնի մելանով:

«Նուէր իշխան Գր[իգոր] Մանուկ Բէյից»²² Մ[այր] Աթոռի ճեմարանին»:

12. «Գիրք ուր կոչի Պարտավնար» (1779, Վաղարշապատ, Սր. Էջմիածնի տպարան)²³:

Գրքի Ա. փեղկի պահպանակի Ա. կողմին սեւ գոյնի մելանով:

«Ի գրոց սարկաւազ Գալուստի Մարտիրոսեանց, միաբանի Ս[ուր]բ Էջմիածնի, ընծայեալ ի գրադարանէ Ս[ուր]բ Աթոռոյն: Ի 1860, 14 սեպտեմբերի»:

Գրքի Ա. կազմին փակցուած է ուղղանկիւն թղթի վրայ քառակուսի կնիքի երկու նոյնական դրոշմ՝ վրան երեք տողով. «Ք[րիստոս]ի ծ[առ]այ Մկրտիչ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տ»:

13. «Խրատք յաղագս կրօնատրական կատարելութեան» (1779, Վենետիկ, Դեմետրեայ Թէոդոսեանց տպարան)²⁴:

Գրքի Ա. փեղկի պահպանակի Ա. կողմին սեւ գոյնի մելանով՝

«Գիրքս խրատի կրօնաւորական կատարելութե[ան], որ մնաց Աւետիս վարդապետից տիրացու Սարգսի մօտ»:

14. Իգնատիոս Աստուածազգեաց, Թուլթֆ (1783, Կ. Պոլիս)²⁵:

Բ. փեղկի պահպանակի Ա. երեսին՝

«Ես Զաֆարիա վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս ընծ[ա]յցի այս գիրքս տիրացու Ղազարին յիշատակ սիրոյ զի զիս անարժանս հանդերձ

²¹ ՄԳ, համար 381:

²² Կարող է լինել յայտնի քաղաքական, դիւանագիտական, ռազմական գործիչ, խոշոր առեւտրական Մանուկ Բէյի Գրիգոր որդին կամ նրա կրտսեր Յովհաննէս որդու Գրիգոր որդին:

²³ ՄԳ, համար 419:

²⁴ ՄԳ, համար 499:

²⁵ ՄԳ, համար 3605:

կենդանեօվքս, հանգուցելօվքս յիշատակեսցէ ի մաքուր ս[ուր]բ ...
(1 բառ անընթեռնելի է)»:

15. Հ. Միխայել վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ. (1784, Վենետիկ)²⁶:

Գրքի Բ. կազմի պահպանակի Ա. կողմին սեւ գոյնի մելանով:

«Ազնիւ եւ բարի, հաւատարիմ եղբայր, որովհետեւ հաւատարիմ ես, սիրեմ ըզքեզ, արժան ես սիրոյ»:

16. «Աւետարան» (յունարէն) (1785, Վենետիկ)²⁷:

Ակնից հարաւ գտնուող Շրգու գիւղի Սուրբ Յովհաննէս Ոսկեբերան եկեղեցին Անաստաս աղայի հովանաւորութեամբ վերակառուցուել է 1831-ին: Այդ եկեղեցում պահպանուել է 1785 թ. Վենետիկում տպագրուած մի հունարէն Աւետարան: Այն 1787-ին արժաթէ կազմով զարդարուել է Պօղոս Փափազօղլու (Փափազեան) կողմից: Այդ փաստը հաստատուել է հետեւեալ յիշատակարանը՝

«Յիշատակ է այս Ս[ուր]բ Աւետարանս Ակնայ քաղաքի գիւղոյն Շոգոյի եկեղեցւոյն ս[ր]բ[ոյն] Յօհաննու Ոսկեբերանին՝ երջանիկ հայր[ա] պ[ե]տին: Անդ եղեալ քրիստոնէից՝ եղբարց եւ կանանց, մեծաց եւ փոքունց հաւասարին յօժարութեամբք եւ արդեամբքն արձաթապատ կազմեցաւ: Ա[ստուա]ծ իւրեանց զյանցանսն չը յիշէ, ամէն: Խոհեմազարդ քահանայք եւ կամ բարիոք եղբարք՝ ով ոք որ հանդիպիք նայելով եւ տեսանելով, կարդալով եւ լսելով, ասացէք : Գ: Տէր ողորմեա՛: Եւ բանիս սեպէք եւ միտք ածօղ եւ հետեւօղ եւ աշխատանք քաշող՝ սուտ անուն Փափազ օղլի Պօղոսն, էվէլով ճահտ արաւ եւ բանըս վօճուտ բերաւ: Ասացէք Ա[ստուա]ծ ողորմի եւ Հայր մեր: Ի թուին Փրկչին 1787 եւ մարտի մէկին, օրն : Բ: շ[ա]բթի: Եւ ի տաճկաց սէնէ (արաբերէն) եւ ճէմզիլ էվէլի (արաբերէն)ին կազմեցաւ»²⁸:

17. «Պատմագիրք արարեալ Յովսէպոսի Եբրայեցոյ...» (1787, Վաղարշապատ, Սուրբ Էջմիածին)²⁹:

490-րդ էջի ստորին լուսանցքին, գլխիվայր՝

«Ի 1844 ամի 6-ին մարտի»:

²⁶ ՄԳ, համար 3408:

²⁷ Գտնուում է Յունաստանում՝ Դեսպինա Պապանդրէուի մասնաւոր հաւաքածոյում:

²⁸ Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ակնի հայ հոռոմները, «Վարձք», 2016, թ. 12, էջ 19-26:

²⁹ ՄԳ, համար 625:

18. «Գիրք որ կոչի ընդհանրական» (1788, Սանկտ Պետերբուրգ, Խաղարեանցի տպարան)³⁰:

Ա փեղկի պահպանակի Բ կողմին սեւ գոյնի մեջանով:

«Ի գրեանց Աւագ ս[ա]րկ[ա]ւագ Գրիգորի Յով[ս]եբեանց Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տոյ»:

19. «Պատմութիւն Հոռվմէական ի հիմնարկութենէ Հոռվմայ մինչեւ ի պատերազմն Ակտիոնի...» (1816 Ա,Բ,Գ, եւ 1817 Դ,Ե,Զ հատորներ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի Մխիթարյան տպարան)³¹:

Տիտղոսաթերթերից առաջ եղած սպիտակ պահպանակների Ա. երեսին, սեւ մեջանով՝

«Նուէր իշխան Գրիգոր Մանուկ-Բեյից՝ Մ[այր] Ա[թոռի] ճեմարանի»:

Բոլոր հատորներին տիտղոսաթերթերին եւ այլ էջերին առկա են «Մատեն[ա]ղ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնքադրոշմներ:

20. Հ.Մինաս վրդ. Բժշկեան, Հմտութիւն մանկանց (1818, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան տպարան)³²:

Տիտղոսաթերթից առաջ եղած սպիտակ պահպանակի Ա երեսին, գեղեցիկ վայելչագրով:

«Ի գրեանց Ամասիոյ եւ Մարսվանու Յովհաննէս Արքեպիսկոպոյ սի Սեբաստացոյ, եւ յաշակերտէ նորին Մանուէլ վ[ա]րդապ[ե]տէ Կիւմիշխ[ա]ն[ե]ցւոյ յիշատակ եղեալք յանապատի Սեւանու, առ ի յիշել զհոգիս երկոցունցն: Հեռացուցանողքն ի նոյն յանապատէ հեռացին ի խնամոցն Ա[ստուծոյ]: 1829 նոյ[եմբերի] 1: Մանուէլ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տ: Ես գրեցի»:

21. Հ.Մինաս վրդ. Բժշկեան, Հմտութիւն մանկանց (1818, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան տպարան)³⁴:

Տիտղոսաթերթից առաջ եղած սպիտակ պահպանակի Բ. երեսին, բաց գոյնի, ապա սեւ մեջանով՝

³⁰ ՄԳ, համար 179:

³¹ ՄԳ, հհ. 828, 833, 834, 835, 836, 837:

³² Թիւ 11 գրքի նուիրատուն է:

³³ ՄԳ, համար 453:

³⁴ ՄԳ, համար 551:

«1887 ամի հոկտեմբերի 22-ին Ստեփան Ալեքսանեան Քիրիշմեանցն վաղճանուեցաւ: 25-ին գերեզմանատան տարած Թիֆլիզ քաղաքումն, թաղուեցաւ Դօմա վանքում, տէր Լուսաոր[չ]ի մօտ»:

22. Միֆայել Չամչեան, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի (1826, Թիֆլիս, Ներսիսեան դպրոցի տպարան) 35:

Դրքի տիտղոսաթերթի զարդագծի աջակողմեան լուսանցքին, բաց գոյնի մելանով, անդէն անընթեռնելի:

«Ի -»:

199-րդ էջի վերնամասում, մատիտով՝

«Մկրտութիւն մեր որդին 1884 ամի 27 յունուարի, օր հինգշ[ա]բթի»:

Դրա տակ բաց գոյնի մելանով՝

«Մկրտիչ տ[էր] տ[է]ր Պողոս վ[արդապետ] ծառայ Ա[ստուծոյ] պսակուեցաւ 1886 ա[մի] 17-ն դեկտեմբերի եւ պսակեց ... (մեր օրերում կազմելուց լուսանցքի եզրային կտրուածքի հետեւանքով տողը կիսվել եւ դարձել է անընթեռնելի)»:

223-րդ էջի ստորին մասում, մատիտով՝

«Մեր ի բաժանէք, էր 1884 ա[մի] ...»:

276-րդ էջի ստորին մասում՝

«Արտաշէսը մկրտուեցաւ: Սաթէնիկ Մեսրոպի 1884 ա[մի] մարտի 4 ... (շարունակութիւնը ջնջուել է)»:

511-րդ էջի ներքեւում, կապոյտ թանաքով՝

«1886 ա[մի] 13 դեկտեմբեր], շաբաթ օրը, Օշականցի Մկրտիչ տ[է]ր Պողոսեանս պսակուեցաւ (շարունակութիւնն անընթեռնելի)»:

Ուղղահայեաց լուսանցքին սեւ մելանով՝ «Հրահատի մկրտութիւնը 1907 ամի 31 դեկտեմբերի»:

560-րդ էջի ստորին հատուածում, սեւ մելանով՝

«1881 ամի 10 դեկտեմբերի մկրտեց տէր ... Արտաշէսին, Մեսրոպի որդուն»: Դրա տակ կապոյտ թանաքով՝ «Հայկանոյշ, մեր քրոջ որդին ծնուեցաւ 1882 ամի, 19 սեպտեմբերի»:

591-րդ էջի ստորին մասում, մատիտով՝

«Յունուարի 16-ին գնաց վարժ... տասնվեցին»:

³⁵ ՄԳ, համար 4718:

23. Միֆայել վարդապետ Չամչեանց, *Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի* (1826, Թիֆլիս, Ներսիսեան դպրոցի տպարան³⁶:

Գրքի Ժ. էջին յաջորդող սպիտակ էջի ներքնամասում, դէպի աջ գնացող երեք անկանոն տողերով, բաց գոյնի մեջանով, արդեն գրեթէ անընթեռնելի՝

«...Սիմէօն վարժ[ա]պետ է ... Ա[ստուա]ծ շնորհօք պարգեւէ եւ (2 բառ անընթեռնելի) »:

Դրա տակ՝

«Այս Քերականութի[ւ]ն Սիմոն վարդապետ Պատրիկովին ենք վերք պարգեւէ եւ վայելում պարգեւում»:

595-րդ էջի ստորին մասում, բաց գոյնի մեջանով՝

«Այս քերականութի[ւ]ն Սիմէօն վար[դապետ]ին Պատրիկովին: Այն շնորհք պարգեւէ ու վա ... (շարունակութիւնը եղծուած է)»:

24. Միֆայել ծ. վրդ. Սալլանթեան, *Քերականութիւն գրաբառ լեզուիս Հայոց (Մոսկուա, 1827)*³⁷:

Գրքի Ա փեղկի պահպանակի Ա կողմին սեւ գոյնի մեջանով:

«Ի Սիմէոն բէկ Մայեօրէ Յովհաննիսե[ան] Ճէլէպեանց Երեւանցոյ ընծայեցաւ տ[ի]ր[ա]ցու Մկրտչին Անտրեասեան Երեւանցոյն: Ի Դարէժ ք[աղ]աք: Յամի 1840, ի 29 մ[ա]յ[ի]սի»³⁸:

3-րդ էջի վերնամասում՝

«Ս[ուրբ] է[ջմիածնի] Գէորգեան ճեմարանին (անվերծանելի ստորագրութիւն): 9/IX/1914»:

Բ. կազմին, գլխավայր՝

«Յամի 1834, ի 14 մայիսի եկի ի Դարէժ: Ի եկն նոյն ամսոյ Երեւանայ հանեն իմ եղեւ մի յանապատէ»:

Դրա տակ՝

«Годъ 1834, 14 мая приехалъ я въ Давризь изъ въ то месяца изъ Еревана восходилъ мой стихъ: 4 амիս 12»:

Գրքի տիտղոսաթերթին եւ 438-րդ էջին առկայ է «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

³⁶ ՄԳ, համար 601:

³⁷ ՄԳ, համար 518:

³⁸ Յիշատակարանի տակ նկարուած է Սիմէոն բէկը ձիու վրայ, ոլորած սրածայր բեղերով, բարձր փափախով, աջ ձեռքով բռնել է սանձը, ձախ ձեռքը դրել է կոնքին:

25. Աբրահամ սարկալագ Աստուածատուրեանց, Համառօտ ֆերականութիւն ի ռուսաց լեզուէ ի հայ (1827, Մոսկոյա)³⁹:

Տիտղոսաթերթից առաջ եղած սպիտակ պահպանակի Բ. երեսին, գեղեցիկ վայելչագրով՝

«Ի գրեանց Ամասիոյ եւ Մարսվանու Յ[ն]վ[ա]նն[է]ս արեւպ[ի]ս[կո-պոս]ի Սեբաստ[ա]ց[ն]ի եւ նորին յաշ[ա]կ[է]րտէ Մանուէլ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տէ Կիւմիշլա[ա]ն[է]ց[ն]ի, յիշ[ա]տ[ա]կ ի տեղի յան[ա]պ[ա]տն Սեւանու, առ ի յիշել զհոգիս երկոցունցն: Հեռացուցանողքն ի նոյն յանապատէ հեռասցին ի խնամոցն Ա[ստուծո]յ: 1829 նոյ[եմբերի] 1: Մանուէլ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տ»⁴⁰:

Հեռացուցանողքն ի նոյն յանապատէ հեռասցին ի խնամոցն Ա[ստուծո]յ: 1829 նոյ[եմբերի] 1

26. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զնոբ Ասորի» (1832, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի տպարան)⁴¹:

Տիտղոսաթերթին՝ կնիքի տեսքով՝

«Նուէր Ս[ուրբ] էջմիածնի Գէորգեան ժառանգաւորաց ճեմարանին Մուրացանից: 25 սեպտեմբ[երի] 1899 ամի»:

Նոյն կնիքն առկայ է 60-րդ էջին:

Դրա տակ՝ «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Ս[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

27. Հ. Եփրեմ վրդ. Սեթեան, Արհեստ ճարտասանութեան (1832, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի տպարան)⁴²:

Ա. պահպանակի Բ. երեսին անկանոն տառաշարով, բաց գոյնի մեկանով՝

«Յակոբ տէր Յովակիմեան Պօլիսոյ ... այս ճարտասանութիւնը Արիաստաբանու [՝]»:

³⁹ ՄԳ, համար 394:

⁴⁰ 10, 20, 25 թուահամարների յիշատակարանները գրուած են նոյն Մանուէլ վարդապետ Կիւմիշլանցեցու կողմից՝ Սեւանի անապատի գրապահոցի գրքերի վրայ: Այս յիշատակարանների հեղինակը 1841 թուականին Կ. Պոլսի Օրթոդոքսիւզում գտնուող «Երից որդւոց Պօղոսի Արապեան Ապուլեիսցւոյ» տպարանում տպագրել է «Լուծ արմատոյն մերոյ: Յօրինեալ ի Մանուէլ վարդապետէ Շահինեան Կիւմիշլանցեցւոյ, ի Տիփսիս 1832» գիրքը. տես Հ. ԴԱԻԹԵԱՆ, Հայ գիրքը 1801–1850 թուականներին, Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1967, էջ 265, թ. 1090:

⁴¹ ՄԳ, համար 278:

⁴² ՄԳ, համար 400:

Տիտղոսաթերթի Բ. երեսին, բաց գոյնի մեջանով՝

«Ի մատենից Սարգսի հաժակեանց»:

Բ տիտղոսաթերթի ներսի երեսին՝

«Ի մատենից Գեղամա հաժակեանց»:

Գրքի Ա. տիտղոսաթերթին առկայ է «Гегамъ Сергеевичъ Хажакянцъ. 9 март. 1923. Александрополь» կնիքը:

28. «Արքայն Եփրեմի Մատենագրութիւնք» (1836, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի տպարան)⁴³:

5-րդ էջի վերնագրի տակ, սեւ գոյնի մեջանով՝

«Ի գրոց Սարգիս եպիսկոպոսի տ[է]ր (փակագիրը չի բացուում)»:

29. Յովսէփ Տէր-Աւագեան, Առաջին մասն փիլիսոփայութեան, որ ասի Տրամաբանութիւն (1840 թ-ին Շուշիի Վիճակաւոր առաջնորդի Ղարաբաղու Բարձր սրբազան Մետրապօլիտին Բաղդասարայ տպարանում տպագրված)⁴⁴:

Տիտղոսաթերթից յետոյ եղած սպիտակ երեսին, բաց գոյնի մեջանով՝

«Ի գրե[ա]նց Յովհաննէս դպիր Բուդաղեանցի, եղե[ա]լ ի ս[ուր]բ անապատն ի Սեւան: Ի յիշել զխղճալի հոգի իւր միով Ողորմեա՛իւ: Հեռացուցանօղքն հեռացին ի խնամոցն Ա[ստուծո]յ: 1829 նոյ[եմբերի] 1»:

30. «Յոհաննէսի Երզնկացոյ վարդապետի Բան յաղագս երկնային զարդոց՝ չափաբերմամբ» (Նոր Նախիջեւան, 1792)⁴⁵:

Ա. կազմի Բ. երեսին՝

Բաց գոյնի մեջանով՝ «Փիլիսոփայական գրքիս գինն»:

Դրա տակ՝ «Դիրք որ կոչի Ամենահրաշ: Գինն է քսան ղու[ռու]լ»:

Ժ. էջի դիմացի սպիտակ էջին՝ «Ի մատենից Սարգսի հաժակե[ա]նց»⁴⁶:

72-րդ էջի Բկողմին՝ սեւ շղագրով՝

«Տէր: Հայոց ՌՅԲ.-ին (1853) Բ[ահա]ն[ա]յ Յակոբե[ա]ն Սահառունե[ա]նց:

Ի 1853 ամի փետրուար ամսոյ եղեւ դեսպանութ[իւն] ի ռուսաց կողմէ առ յօսմանցիս ի Պօլիս, ի ձեռքն Մենշիֆով⁴⁷ գենարալ իշխանին ռուսաց,

⁴³ ՄԳ, համար 496:

⁴⁴ ՄԳ, համար 383:

⁴⁵ ՄԳ, համար 877:

⁴⁶ Հաւանաբար նոյնն է Թ. 28-ում յիշուած Սարգիս հաժակեանցի հետ:

⁴⁷ Ալեքսանդր Սերգէեւիչ Մենշիկով (1787-1869), ծովակալ, գեներալ-համհարզ, պայծառափալ իշխան, Ֆինլանդիայի գեներալ-նահանգապետ: 1853 թուականի փետրուարի 16-ին ժամանել է Կ.Պոլիս որպէս Ռուսական կայսրութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան,

որ Հանջիլով այլ եւ այլ հաստատուիս զի ընդունեց ու ացէ զհրաման պահանջմանց իւրոյ արքային Պոլսոյ եւ ամենայն ազգաց նոյր[այ]։ Բայց ոչ առին յանձն իւրեանց զպահանջմունս ոռւսաց եւ ոչ պատիւ ետուն յեշեալ Մենշիքովին եւ անարգութեամբ յետս տարցուցին նախարարքն տաճկաց մանաւանդ շէխ Իսլամըն, որոյ վասն արքայն ոռւսաց Նիկոլայ Պաւլովիչն անթիւ զօրս առաքեաց սահմանագլուխ եղեալ տեղիքն ի վեր անտր Պոնտոսի ծովուն ի կողմն Դանուբ գետոյն (որ է Թունայ) գետ) եւ այս կողմանքն ռսի Բաքումայ մինչեւ Բայազիտ երկու կողմանքն դէմ յանդիման չորս տեղով պատ[ե]ր[ա]զմ ետուն, բայց ամեն տեղ ոռւսը յաղթեց. ի մեր կողմըն որ է Ղարս քաղաք երկու անգամ յաղթեց եւ շատ զօրք ալ սպանեց եւ բռնեց, շատ ալ աւար էառ կամ գնդակ առաջին 1853-էն նոյեմբ[ե]րի տասննութին օրն հինգշաբթի յեսնակի պահոց, որ յետ տալօղ բօզղունքն Ղարս[ա]յ դուքաններն թալնեցին, երկրորդն 1854 յուլիսի 24-ին օրն Վարդ[ա]վառի դէմ ի Թատէոս առ[ա]քելոյն տօնի շաբաթ[ե]ն էր։ Ի Ղարս քաղաք»։

Բ. կազմի ներսակողմին՝

«Ի հարազատէ մաքրափայլէ յումեմնէ տ[ե]ր Վալարդ[ա]ն Բախ[ա]ն ին[ա]յէ գոյր[ա]կ[ա]տ[ա]ր Փաթմա[ա]կու նախ[ա]հ[ա]յնգի Առաքայեան ասի։ Ասի յիշատակ իւրն եւ իւրայնոցն Կարապետ անարժան տ[ի]ր[ա]ցու, որ մանկավ[ա]րժ Թէոդորոս Օհանեանին, որ յամենայն ժամանակ պարտ անձին վարկուցեալ ի հանդիպող ժամանակին հանգուցեալ[ն] եւ կենդանուցն լիովի սրտիւ Հայր մեղայիւ յիշէ եւ ինքն յիշեալ լինի յաւուր ատենին։ 1842 օգոստոսի առաջին օրն»։ Շարունակութիւնը ոռւսերէն՝ «Тирауы Тьодоросъ Акобянъ»։

31. «Ընտիր հատուածք Բաղեալ ի գրոց նախնի եւ արդի մատենագրաց Հայոց» (1849, Մոսկուա, Լազարեան հեմարանի տպարան)՝

Տիտղոսաթերթից առաջ եղած սպիտակ պահպանակի Բ. երեսին, բաց գոյնի մեկանով՝

«Պարգեւեցաւ այս մատեան Մարտիրոսի Թադէոսի աշակերտի Ե (5) դասարանի Արամեան ազգային ուսումնարանին Հայոց Դավրիժոյ յաղագս բարի բարօրութեան նորա եւ յառաջադիմաց ուսման։ Ի 24

4. Պոլսից հեռացել է յունիսին։ Դրան յաջորդել է Ղրիմի պատերազմը. տէս «Ռուսաց դիւանագիտութիւնը միջազգային յարաբերութիւնների համակարգում (18-19 դդ.)», Նրեւան, 2005, էջ 298-302, հմմտ. «Энциклопедический словарь», т. XIX, С.-Петербург, 1896, էջ 104/։

⁴⁸ ՄԳ, համար 385։

յունիսի 1880 ամի: Առ[աջնորդ] Ա[թոռոյ] Հայոց Գրիգոր Արեւայ[իսկոպ] ու Մանդիդեանց»:

32. «Մեկնութիւն Թղթոյն Պօղոսի առ Եփեսացիս, յօրինեալ ի բազմադիւն Պետրոս արեւայիսկոպոսէ Աղամալեան Բերդումեանցի» (1850, Երուսաղէմ, Սրբոց Յակովբեանց տպարան)⁴⁹:

Տիտղոսաթերթի հակառակ երեսին, գրուած սեւ մելանով՝ ընթեռնելի վայելչագրով:

«Եղեւ յիշատակ ի ս[ուր]բ վանս Անա[պա]տիս Սեւանայ զայս ոսկէ մատեան գիրքս Մեկնութեան Եփեսացոց թղթոյն Պօղոսի արարեալ ի Պետրոս Արեւայ[իսկոպ]ոսէ Աղամալեան Բերդումեանցէ, ո[ւ]ր[ա]յ[էս]գի լիցի եւ կացցէ մշտնջենական յիշատակ առաջի Ա[ստծո]յ իբր պատճառ փրկութեան հոգեոց ծնողացն իմոց Խաչատուրին եւ Յովիտային եւ իմ տառապելոյս: Նուաստ Յարութիւն վ[ա]րդ[ա]պետ Չատրեան Մարջանեանց: Ի 19 յունիսի 1882 ամի»:

Յիշատակարանի տակ, առաջաբանին յաջորդող վրիպակներէի 7-րդ էջի ներքնամասում, էջակալումի 3-րդ էջի վրայ առկայ է ձուածեւ «Կնիք Ս[ուր]բ Անապատին Սեւանայ» դրոշմակնիք:

33. Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան, Համառօտ պատմութիւն միջին դարու (1850, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան տպարան)⁵⁰:

Տիտղոսաթերթից առաջ եղած սպիտակ պահպանակի Ա. երեսին, գեղեցիկ վայելչագրով:

«Նուէր երախտեաց եւ սիրոյ առ հոգեկիր իմ Հայր Գաբրիէլ վ[ա]րդ[ա]պետ Այվազովսի: Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան: (Ստորագրութիւն): Փարիզ, 15 յուլիս, 1853»⁵¹:

Գրքի տիտղոսաթերթին եւ այլուր առկայ է «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

34. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան (1850, Կ. Պոլիս Պօղոս Արապեանի տպարան)⁵²:

⁴⁹ ՄԳ, համար 377:

⁵⁰ ՄԳ, համար 348:

⁵¹ Տ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ, 2018 թուականի Լաւագոյն ընթերցող: Մի եզակի նուիրագիր, Երեւան, 2018, էջ 25:

⁵² Գտնուում է Ապարանի տարածաշրջանի Արագած գիւղում:

296 էջի ուղղահայաց եւ ներքեւի լուսանցքի վրա՝

«Ի 1868 ամի փետրուարի 7-ին պատահեցաւ երեկոյեան եօթն ժամուն ամենասաստիկ երկրաշարժ, եղեւ Բարեկենդանի ետի երկուշաբտու եւ ես այն ժամուն գրեցի զայս տեղեկութիւնն որ է անունն Յօհաննէս Զօռոյեանց զայս գրողի»⁵³:

35. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի» (1862, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի տպարան) եւ (էջ 1-184) «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ Համառօտ պատմութիւն» (1865, Վենետիկ, Մխիթարեանց տպարան) (էջ 1-265) միասնական կազմի տակ եղած գրքի վրայ⁵⁴:

Երկու գրքերի տիտղոսաթերթերին՝

«Առշակ Տէր-Միքէլեան»:

Առաջին գրքի Ա. էջի վերնամասում տպագիր նուիրագիր՝

«Ս[ուրբ] էջմիածնի Մատենադարանին: Համաձայն կտակի վաղաթառամ դոկտոր աստուածաբանութեան Առշակ Տէր-Միքէլեանի: Նուիրում է նրա եղբայր Սեդրակ Տէր-Միքէլեանը»:

Գրքի տիտղոսաթերթերին եւ բազմաթիւ էջերին առկայ է «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

36. «Հրահանգ քերականութեան հայերէն լեզուի» (1869, Թիֆլիս, Հ. Էմֆիանեանց եւ ընկ. տպարան)⁵⁵:

Ի ներքս Ա. կազմի պահպանակի, դժուար նշմարելի, բաց գոյնի մեջանով:

«Գիւղացին գութանը քշեց դաշտ եւ սկսեց փորել գետինը: Գիւղացու անունն էր Մարկոս Կիրակոսեան»:

37. «Սիմէոն վարդապետի Ապարանեցոյ Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի» (1870, Վաղարշապատ, Սուրբ էջմիածնի տպարան)⁵⁶:

Տիտղոսաթերթի վերնամասում, բաց գոյնի մեջանով՝

«Ի գրոց Յուսիկ վ[արդապ]ետի Մովսիսեան: Թ[ուիւն] 1878»:

⁵³ Տ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ «Արագած» անտիպ հանրագիտարանից:

⁵⁴ ՄԳ, համար 404:

⁵⁵ ՄԳ, համար 502:

⁵⁶ ՄԳ, համար 300:

38. «Յալիտենական կեանք» (1871, Թեոդոսիա, Խալիբեան ուսումնարանի տպարան)⁵⁷:

Ա. պահպանակի Ա. կողմում, մատիտով

«1912 թ. (ամիսը չի նշում) 16-ին սոյն գիրքը ստացայ, իսկ մնացեալ 60-65 օրինակ յանձնուեց տպարանի վարչութեանը: Գ. Ներսէսեան»:

39. Յ.Խ.Ք. Միրզաբեգեանց, Պարտիզակ (1875, Բագու, Ն. Մալաֆեանցի տպարան)⁵⁸:

Տիտղոսաթերթի վերնամասում, բաց գոյնի մելանով

«Մշակ»-ի խմբագրութեանը նուիրում է խորին յարգանքով Հեղինակը»:

40. Յովհաննէս Տէր-Աբրահամեան, Նոր ընթերցարան բարոյական ուսմանց (1876, Ռոստով (Դոնի), Յովհաննէս Տէր-Աբրահամեանի տպարան)⁵⁹:

Կազմի ներսակողմի վերնամասում, բաց գոյնի մելանով՝

«Նուիրում է Գրիգոր Թամիրեանց: Դաւրիժու ազգային ընթերցարանին: 1881, 6 մայիս»:

1-ին էջին առկայ է ձուածեւ կնիք «Ընթերցարանական: Դավրէժ, 1874» նշումով:

41. «Խորհրդածութիւն դօկտօր Նելսըն Ամերիկացոյ եւ յաւելուածներ», աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Բնյ. Մանդակունոյ, (1880, Թիֆլիս, Ա. Օ. Մէլիֆ-Շահնազարեանցի տպարան)⁶⁰:

Տիտղոսաթերթից յետոյ եղած էջի Բ. երեսին, գեղեցիկ վայելչագրով՝

«Բարձրապատիւ նորին Սահակ վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տ Բաղդասարե[ա]նց[ի], ի նշան երախտագիտութե[ան] ... 27 յունիսի 1885 ամի, Ալեքսանդրապոլ: Խոնարհ ծառայ Ալեքսանդր Բ[ա]ն[ա]նայ Սմատունի»:

Տիտղոսաթերթի Ա. կողմին, վերնագրի վերնամասում առկայ է կնիք՝ «Սահակ Վարդապետ Բաղդասարեանց»:

42. Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց (1880, Վաղարշապատ, Սուրբ Էջմիածնի տպարան)⁶¹:

⁵⁷ ՄԳ, համար 545:

⁵⁸ ՄԳ, համար 476:

⁵⁹ ՄԳ, համար 529:

⁶⁰ ՄԳ, համար 686:

⁶¹ ՄԳ, համար 622:

Տիտղոսաթերթին, վերնագրից վեր՝

«Այս գիրքը ուսոց Մեջիդմեցի տէր Գէորգի տվեց: Մայիս 19-ին, 1912 ամի»:

Բ. կազմի ներսակողմում, ուղղահայաց տարբերակով՝

«Մկրտիչ Տ[է]ր Գէորգեան ֆիտանեանց»:

43. Պերն Պոռշեանց, Հացի խնդիր (1880, Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսեանցի տպարան)⁶²:

Տիտղոսաթերթին, վերնագրից վեր՝

«Ալեքսանդրապոլու օրիորդական դպր[ոցի] գրադարանին նուէր: Յ[ովնաննէս] Բաբայեանց⁶³: 10 դեկտեմբերի 1880 ամի»:

Նոյն տիտղոսաթերթի աջ եզրին ուղղահայեաց, կարմիր թանաքով, գրեթէ անընթեռնելի՝

«Ստորագրեց զապաս ծառ[այ]ութեան Զօպանեանցը: Ախալքալակ գավառից Ղօշաբեկ գիւղացի եւ ... աղէ որվէցավ յառաջաց ...: 1917 թ. 2-ն մայիսի»:

44. Սարգիս Բենյ. Բէգ-Նազարեանց, Համառօտ ֆիստոնէական վարդապետութիւն (1892, Թիֆլիս, «Արօր» տպարան)⁶⁴:

Տիտղոսաթերթից առաջ պահպանակի Ա. երեսին, գեղեցիկ վայելչազրոյթով՝

«Նուէր աշխատասիրողից Ս[ուրբ] էջմիածնի վանական գրադարանին»:

45. Աղեքսանդր Երիցեանց, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք (1892, Թիֆլիս, Մ. Շարաձէի տպարան)⁶⁵:

Տիտղոսաթերթի ներքին երեսին, գեղեցիկ վայելչազրոյթով՝

«Մեծարգոյ պարոն Կարապետ Կոստանեանին նուէր հրատարակչից: Աբրահամ Բաբանեանից»:

46. Թովմա Մեծոփեցի, Յիշատակարան (1892, Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսեանցի տպարան)⁶⁶:

Տիտղոսաթերթի գլխամասում, գեղեցիկ վայելչազրոյթով՝

⁶² ՄԳ, համար 1194:

⁶³ Հեղինակը գիրքը նուիրել է տպագրութեան հովանաւորին:

⁶⁴ ՄԳ, համար 654:

⁶⁵ ՄԳ, համար 439:

⁶⁶ ՄԳ, համար 1145:

«Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի մատենադարանին նուէր: (Ստորագրութիւն հեղինակի)»:

Տիտղոսաթերթին եւ 87-րդ էջին առկայ է «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

47. Ի. Հ. Ինգրայամ, Ադիմայի նամակները: Թագաւոր ի տանէ Դաւթի (1892, Թիֆլիս, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան)⁶⁷:

Տիտղոսաթերթի գլխամասում, գեղեցիկ վայելչագրով՝

«Նուէր Գ[էորգեան] ճեմարանի մատենադարանին: Թարգմանչից»:

Տիտղոսաթերթին առկայ է «Մատեն[ա]դ[ա]ր[ա]ն հ[ոգեւոր] ճեմ[արանին] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] էջմիածնի» նշումով կնիք:

48. Հ. Առաքելեան, Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութիւնը (1892, Թիֆլիս, Մ. Գ. Ռօտմանցի տպարան)⁶⁸:

Տիտղոսաթերթի գլխամասում, գեղեցիկ վայելչագրով:

«Նորին Սրբազնութիւն տեառն Արիստակէ[ս] եպ[ի]սկոպո[սի]ն[՝] խորին յարգանքով նուիրում է հեղինակը»:

49. Պ.Նեզվանով, Մուկուշի հաւիկը (1894, Թիֆլիս, Վրաց հրատ. ընկ. տպարան)⁶⁹:

Տիտղոսաթերթին, վերնագրի տակ, գեղեցիկ վայելչագրով՝

«Հայոց հրատարակչական ընկերակցութիւնից: Յիշատակ: Ի Սեւան: 1894, սեպտ[եմբեր] 17»:

Նոյն յիշատակարանն առկայ է 55-րդ էջին յաջորդող՝ «Անճոռնի բազիկը» (Անդէրսէն) հեքիաթի վերնագրի տակ:

50. Ներսէս Տէր-Կարապետեան, Խաչատուր Աբովեան (1897, Թիֆլիս, Մ. Շարաձէ եւ ընկ. տպարան)⁷⁰:

Տիտղոսաթերթին, հեղինակի անուան աջ կողմում, գեղեցիկ վայելչագրով՝

⁶⁷ ՄԳ, համար 428:

⁶⁸ ՄԳ, համար 673:

⁶⁹ ՄԳ, համար 1157:

⁷⁰ ՄԳ, համար 231:

«Նորին գերազանցութիւն սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս⁷¹ Հաւաթեանին խոնարհաբար: Հեղինակ: 1897 թ. դեկտեմբերի 4»:

51. Ս. Ծոցիկեան, Վեհափառ Հայրիկը Բագու (1898, Բագու, «Արօր» տպարան)⁷²:
Տիտղոսաթերթի գլխամասին սեւ թանաքով, շղագրով՝
«Պատկանում է՝ «Արարատ» ամսագրի խմբագրութեանը: Յարգանքներով գրողը: 27 մայիս /18/98»:

52. Ղազար Բենյ. Յովսէփեան, Ակնարկներ Ուտիացի եւ մահմեդական Հայերի մասին (1904, Թիֆլիս, «Հերմէս» տպարան)⁷³:
Տիտղոսաթերթի գլխամասին բաց գոյնի թանաքով, շղագրով՝
«Բարձրապատիւ տէր՝ Եփրեմ վարդապետ՝ Սոմխատեանին, ընկերական նուէր: Հեղինակից: 23 փետրվարի 1905 թ.: Թիֆլիս»:
Տիտղոսաթերթին առկայ է «Կնիք Մատենադարանի Ս[ր]բ[ոյ] Էջմիածնի: 1888» դրոշմը:

53. «Անգլիայի պետական կազմը եւ ֆաղափական կուսակցութիւնները», կազմ.՝ Մ. Բարխուդարեան (1907, Մոսկուա, Ք. Բարխուդարեանի տպարան)⁷⁴:
Տիտղոսաթերթի գլխամասին սեւ թանաքով, շղագրով՝
«Բարձրապատիւ Յուսիկ վարդապետ՝ Զամբաբեանին բարեկամական նուէր: Մ. Բարխուդարեանից: 1 ապրիլի 1908 թ.»:

54. Ներսէս Բենյ. Հերթեցեան, Ամուսնութիւնը ազգերի կեանքում (1908, Նոր Նախիջեան, Ս. Աւագեանի տպարան)⁷⁵:
Տիտղոսաթերթի գլխամասին կապտաւուն թանաքով, շղագրով՝
«Բարձրապատիւ Տէր-Արիստակէս վարդապետ Զուլոյեանին կատարեալ յարգանք: 1908 28 նոյեմբերի, Էջմիածին»:

55. «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց» (1909, Թիֆլիս, Մնացական Մարտիրոսեանցի տպարան)⁷⁶:

⁷¹ Նոյնն է 1892 թ. 48 համարով յիշուած Արիստակէս եպիսկոպոսի հետ:

⁷² ՄԳ, համար 791:

⁷³ ՄԳ, համար 270:

⁷⁴ ՄԳ, համար 729:

⁷⁵ ՄԳ, համար 791:

⁷⁶ ՄԳ, համար 1304:

*Տիտղոսաթերթի գլխամասին սեւ թանաքով, շղագրով՝
«Մայր Աթոռի Մատենադարանին աշխատողներից եւ հրատ[արակ-
չական] յանձնաժողովից: 1910, յունուար 31»:*

56. Բարգէն վարդապետ, Հայկական հարցը եւ Պօղոս Նուբար փաշան (1914, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան)⁷⁷:

*Տիտղոսաթերթի գլխամասին սեւ թանաքով, շղագրով՝
«Սեւանի վանքի գրադարանին: Բարգէն վարդապետից: 28 յուլիսի
1914: Սեւանում»:*

57. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանց, Թովմա Մեծոփեցու կեանքը (առանձնատիպ) (1914, Վաղարշապատ, Սուրբ Էջմիածնի տպարան)⁷⁸:

*Տիտղոսաթերթին, թեք շղագրով՝
«13 IV 1915:
Դու ես, լըճակ,
Հուր անուշակ,
Ճգնարանը լուսնեակի,
Ջինջ հայեացքիդ յատակից
Ինձ է նայում ու ժպտում
Եւ դադուած իմ սրտում
Թախծութեան դալուկ ժպիտներ սփռ[ում]»⁷⁹:*

РЕЗЮМЕ

Для нашей истории имеют ценность первоисточника также записи, сделанные на страницах армянских первопечатных книг. Начиная с 1512 г. на открытых страницах печатных книг, на белых страницах под переплетами, на полях делались записи, которые обладают ценностью первоисточника и могут пролить свет на историю армянского народа, армянской печатной книги и исследование других явлений времени.

⁷⁷ ՄԳ, համար 467:

⁷⁸ ՄԳ, համար 274:

⁷⁹ Դժուար է որոշել չափաժոյ յիշատակարանն ի՞նչ է պատկանում, հնարաւոր է, որ գրած իրնի Գարեգին վարդապետ (հետագայում Կաթողիկոս) Յովսէփեանցը:

На их основе можно узнать какой путь прошли печатные книги, узнать места, где они были найдены, узнать о дарителях, покупателях, действительных владельцах книг, церквях, церковных библиотеках-хранилищах, где они хранились и т.п. В них сообщаются также многие другие сведения.

SUMMARY

For our history, the records made on the pages of Armenian incunabula are also of primary value. Since 1512, records have been made on the open pages of printed books, on white pages under binding, in the margins, which have a value of a primary source and can shed light on the history of the Armenian nation, the history of the Armenian printed books, and the study of other phenomena of the time.

On their basis one can find out the pathway of printed books, the place/places, where they have been found, learn about donors, customers, actual owners of books, as well as about collaborators, churches, church depository libraries, where they have been kept, etc. They also provide much more information.

